

SPECIAL OLYMPICS JAKO FENOMEN SPOŁECZNY O ZASIĘGU GLOBALNYM

Kultura fizyczna jako wartość edukacyjna, kulturowa i inkluzyjna otwiera drogę osobom z niepełnosprawnością intelektualną do pomnażania ich szans uczestnictwa w życiu społecznym. W tym kontekście kultura fizyczna rozumiana jest jako określony system wartości, odnoszących się do zdrowia w ujęciu autotelicznym i instrumentalnym, kondycji fizycznej, ekspresji społecznej (inkluzyjnej) i ekoedukacji. Kwestie ujęte są z pozycji pedagogiki kultury fizycznej i pedagogiki zdrowia¹. Tekst ogniskuje się wokół przybliżenia roli ruchu Special Olympics w procesie edukacji inkluzyjnej osób z niepełnosprawnością intelektualną z perspektywy jego strukturalnej instytucjonalizacji.

Ruch Special Olympics jako społeczna struktura dla osób z niepełnosprawnością intelektualną obecnie obejmuje ponad 5 milionów członków z 190 krajów na całym świecie. Misją Special Olympics jest zapewnienie osobom z niepełnosprawnością intelektualną możliwości udziału w całorocznym treningu sportowym oraz ich udziału w rywalizacji sportowej. Idea Special Olympics zakłada, że udział w zawodach osób o takim samym poziomie intelektualnym jest istotnym bodźcem wpływającym na ich rozwój osobowy i wymiernym sposobem do mierzenia postępu w pracy z nimi. Uczestnictwo w programie Special Olympics to również manifestowanie swoich uzdolnień i wykorzystania ukrytego ludzkiego potencjału. Sport jest dla nich najszybszą i najpewniejszą drogą do nabrania przekonania w swoje możliwości, poprawy własnej sprawności. Daje poczucie własnej wartości, satysfakcji i spełnienia. Systematyczny trening rozwija umiejętności sportowe,

¹ M. Demel (2008), *Repetycje: wybrane zdania o kulturze fizycznej, o zdrowiu i wychowaniu*, Warszawa: 7-25.

a rywalizacja pomiędzy zawodnikami o zbliżonych możliwościach jest impulsem do przeżywania radości i społecznego jednoczenia się w środowisku akceptacji i równości. Filozofia tego ruchu² oparta jest na przeświadczeniu, że niepełnosprawni intelektualnie posiadają duże możliwości psychiczne i fizyczne, które można wydobyć przy właściwej pomocy, instruowaniu i nauce. Wpływając pozytywnie na rozwój psychiczny i intelektualny można przyczynić się do podniesienia jakości ich życia, wzmocnienia więzi rodzinnych i społecznych.

Koncepcja międzynarodowego ruchu Special Olympics powstała w końcu lat sześćdziesiątych minionego stulecia i zakładała, że udział w zawodach poprzedzony treningami sportowymi otworzy szansę osobom z niepełnosprawnością intelektualną na uczestnictwo w sporcie z uwzględnieniem ceremoniału i wszelkich emocji, które towarzyszą sportowi powszechnemu³. Rozwój programu Special Olympics zapoczątkowała Eunice Kennedy Shriver, kierująca Fundacją im. Josepha P. Kennedy`ego, działającą na rzecz profilaktyki niedorozwojów, badania ich przyczyn i polepszenia kontaktów z osobami z niedorozwojem umysłowym. W 1963 roku amerykańskie Stowarzyszenie Zdrowia, Wychowania Fizycznego i Rekreacji, wraz z Fundacją im. Josepha P. Kennedy`ego, zainicjowało ogólnokrajowy program zawodów sportowych dla osób niepełnosprawnych intelektualnie, w którym były przewidziane nagrody dla indywidualnych zwycięzców w ćwiczeniach siłowych, kondycyjnych i sprawnościowych. W kolejnych latach organizowane były letnie obozy dla niepełnosprawnych intelektualnie, finansowane przez Fundację im. Josepha P. Kennedy`ego. Fundacja postanowiła rozszerzyć uczestnictwo niepełnosprawnych intelektualnie w treningach i zawodach sportowych. Podjęto decyzję o organizacji międzynarodowej imprezy z pełnym olimpijskim ceremoniałem na wielkim stadionie w Chicago. W I Igrzyskach Special Olympics wzięło udział ponad 1000 uczestników z 26 stanów USA oraz z Francji i Kanady⁴. Widowisko obserwowało na trybunach kilkadziesiąt tysięcy widzów. Niepełnosprawnym sportowcom towarzyszyli znani i cenieni zawodnicy. Sukces odniesiony przez Special Olympics w Chicago był efektem realizacji założeń wyjściowych dotyczących formuły treningu

² J. Lipiec (2017), *Homo olympicus*, Kraków: 143-154.

³ *Philosophy of Special Olympics*. Special Olympics Inc. Created and Sponsored by The Joseph P. Kennedy, Jr. Foundation, www.specialolympics.org (7.01.2020).

⁴ *International Summer Special Olympics Games*. Special Olympics Inc. Created and Sponsored by The Joseph P. Kennedy, Jr. Foundation, www.specialolympics.org (7.01.2020).

i rywalizacji sportowej osób niepełnosprawnych intelektualnie, które przede wszystkim eliminują pogoń za rekordami i chęć zwyciężania za wszelką cenę.

W 1963 roku założono organizację Special Olympics Incorporation (SOI), której zadaniem było i nadal jest kierowanie międzynarodowymi i lokalnymi programami oraz wspieranie stałego rozwoju sportu osób niepełnosprawnych intelektualnie. Główną siedzibą SOI jest Waszyngton. Zarząd organizacji, działający społecznie, składa się z przedstawicieli świata biznesu, znanych sportowców i ekspertów z całego świata. Zapewnia on instytucjonalne wsparcie i współpracę przy opracowywaniu programowych materiałów, organizacji konferencji międzynarodowych i regionalnych seminariów dla trenerów. Opracowuje się plany treningowe, zestawy ćwiczeń, przepisy zawodów, przygotowuje filmy szkoleniowe. Ponadto SOI oferuje wszystkim zainteresowanym organizatorom zawodów pomoc techniczną oraz nagrody dla zawodników. W działalność ruchu Special Olympics angażują się także charytatywne organizacje w Waszyngtonie oraz narodowe organizacje instytucjonalnie zarządzające programem olimpiad specjalnych przez cały rok w swoich terytorialnych granicach. Międzynarodowy Program Special Olympics jest sponsorowany przez Fundację im. Josepha P. Kennedy'ego.

Idea Special Olympics znalazła swoje uznanie i od 1970 roku intensywnie zaczęła rozwijać się poza USA i Kanadą. O dynamicznej działalności Special Olympics na całym świecie mogą świadczyć przede wszystkim dane, określające systematycznie zwiększającą się liczbę krajów oraz zawodników uczestniczących w kolejnych imprezach. W II Światowych Igrzyskach Olimpiad Specjalnych (Chicago 1970) udział wzięło 2 tysiące zawodników z 50 stanów USA oraz z Puerto Rico, Francji i Kanady. III tego typu igrzyska (Los Angeles 1972) zgromadziły 2500 sportowców, w IV (Michigan 1975) uczestniczyło już 3200 zawodników z 10 krajów, a w kolejnych V igrzyskach (1979) na starcie stanęło 3500 sportowców z 24 krajów. Na początku lat osiemdziesiątych ruch Special Olympics obejmował już milion osób niepełnosprawnych intelektualnie z ponad 50 krajów świata. W 1991 roku w VIII igrzyskach uczestniczyło 6 tysięcy zawodników reprezentujących 100 krajów.

Po raz pierwszy w 35-letniej historii ruchu Special Olympics, XI Światowe Letnie Igrzyska Olimpiad Specjalnych w 2003 roku odbyły się poza granicami USA – w Irlandii (w Dublinie). Wzięło w nich udział 2 tysiące zawodników z 18 krajów. W XV Światowych Letnich Igrzyskach Olimpiad Specjalnych, które przeprowadzono w 2019 roku w Abu Dhabi, wzięło udział prawie 8 tysięcy zawodników z 190 krajów świata. W trakcie tych igrzysk rozegrano 25 dyscyplin sportowych przy zaangażowaniu 2600 trenerów i członków ekip, 6 tysięcy członków rodzin oraz prawie 30 tysięcy wolontariuszy z całego świata. Sportowcom zmagającym się na stadionie towarzyszyło 45 tysięcy

widzów. Należy też wspomnieć, że od 1977 roku organizowane są również Światowe Zimowe Igrzyska Olimpiad Specjalnych, które po raz pierwszy odbyły się w Kolorado i zgromadziły 500 zawodników z 2 krajów. Organizacja Światowych Zimowych Igrzysk Specjalnych odbywała się również poza Stanami Zjednoczonymi, po raz pierwszy w 1993 roku w Salzburgu w Austrii, w roku jubileuszu 25-lecia Special Olympics, gdzie uczestniczyło ponad 1500 sportowców z 51 krajów świata⁵.

Special Olympics stał się swoistym fenomenem końca XX wieku o zasięgu globalnym. Międzynarodowy Komitet Olimpiad Specjalnych z siedzibą w Waszyngtonie oraz sześć biur rozwoju w poszczególnych częściach świata: Europie, Afryce, Ameryce Południowej, Azji, Karaibach i Oceanii zapewnia sprawną organizację, ustala programy, przepisy oraz strategię działania, która jest realizowana lokalnie. Cele Special Olympics ogniskują się wokół wsparcia ruchu w kwestiach finansowych, zwiększania liczby uczestników w programach Special Olympics (zarówno na szczeblu lokalnym, jak i światowym), popularyzacji sportów zunifikowanych dla osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz Programu Treningu Aktywności Motorycznej dla osób z głębokim upośledzeniem umysłowym ze sprzężonymi uszkodzeniami narządu ruchu, przygotowania szerokiej oferty treningowej, podnoszenia kompetencji trenerów poprzez system szkoleń i dostępności do materiałów metodycznych, włączania do działań ekspertów – specjalistów w różnych dziedzinach sportu.

W Polsce impulsem do upowszechniania rywalizacji sportowej wśród zawodników z niepełnosprawnością intelektualną było włączenie się do ruchu Special Olympics. Od 1983 roku polskie ekipy sportowców regularnie uczestniczą w krajowych i światowych Igrzyskach Olimpiad Specjalnych, a od 1985 roku również biorą udział w Światowych Zimowych Igrzyskach Olimpiad Specjalnych. W lutym 1985 roku przy Komitecie Pomocy Osobom z Upośledzeniem Umysłowym Zarządu Głównego Towarzystwa Przyjaciół Dzieci (TPD) utworzono Ogólnopolski Komitet Olimpiad Specjalnych, co zapoczątkowało oficjalną instytucjonalną działalność olimpiad specjalnych w naszym kraju. W tym samym roku Special Olympics Incorporation w Waszyngtonie przyznały Olimpiadom Specjalnym Certyfikat Akredytacji III stopnia. Polska była pierwszym krajem z obszaru centralnej i wschodniej Europy, z którym władze w Waszyngtonie rozpoczęły współpracę. W 1990 roku powstało Stowarzyszenie Sportowe dla Osób Upośledzonych Umysłowo – Olimpiady

A. Kosmol, B. Molik, N. Morgulec-Adamowicz, I. Rutkowska, W. Skowroński (2008), *Organizacja sportu niepełnosprawnych na świecie i w Polsce*. W: A. Kosmol (red.), *Teoria i praktyka sportu niepełnosprawnych*, Warszawa: 93-102.

Specjalne – Polska, które do dzisiaj zajmuje się organizowaniem, rozwojem i popularyzacją sportu osób niepełnosprawnych intelektualnie⁶.

Polski ruch olimpiad specjalnych od momentu powstania działał niezwykle dynamicznie i bardzo szybko przeszedł od uczestniczenia w imprezach do ich organizacji. Już w 1986 roku zorganizowano szereg imprez na poziomie lokalnym oraz ogólnopolskie mityngi i turnieje. W 1987 roku w Warszawie na obiektach Akademii Wychowania Fizycznego zostały zorganizowane I Ogólnopolskie Letnie Igrzyska Specjalne. W 1988 roku odbyła się I Ogólnopolska Zimowa Olimpiada Specjalna w Nowym Targu. W II Ogólnopolskich Letnich Igrzyskach Olimpiad Specjalnych, które odbyły się w 1989 roku wzięło udział 700 zawodników z 6 krajów. Gośćmi honorowymi byli między innymi Eunice Kennedy-Shriver oraz jej mąż Sargent Shriver dyrektor Special Olympics Incorporation.

Doniosłym momentem dla polskiego ruchu Special Olympics było uzyskanie w 1989 roku I stopnia akredytacji przy Special Olympics Incorporation w Waszyngtonie. W 2005 roku Olimpiady Specjalne – Polska otrzymały status organizacji pożytku publicznego. Kolejne imprezy sportowe organizowane z udziałem ekip zagranicznych sprawiają, że wzrasta zainteresowanie życiem osób niepełnosprawnych intelektualnie w naszym kraju. Potwierdzeniem tego mogą być Letnie Igrzyska Olimpiad Specjalnych, które odbyły się we wrześniu 2010 roku w Warszawie z udziałem 57 reprezentacji narodowych z całej Europy, liczących prawie 1600 zawodników z niepełnosprawnością intelektualną. Do pomocy zgłosiło się wówczas ponad 3 tysiące wolontariuszy, a sprawną organizację zapewniało 200 sędziów oraz 350 lekarzy i innych członków obsługi medycznej. W 2014 roku w Bydgoszczy zorganizowano jubileuszowe X Ogólnopolskie Letnie Igrzyska Olimpiad Specjalnych z udziałem 1 tysiąca zawodników, 130 sędziów, 340 trenerów i opiekunów oraz ponad 500 wolontariuszy.

Całoroczny system treningu sportowego dla osób z niepełnosprawnością intelektualną realizowany jest przez szkoły, kluby i centra sportowe w kilkunastu dyscyplinach sportu. Program Special Olympics obejmuje trening sportowy oraz zawody sportowe na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym, w Polsce nazywane olimpiadami specjalnymi. W olimpiadach specjalnych nie stosuje się systemu eliminacji, a bezpośrednio po rozegraniu zawodów w danej konkurencji odbywa się dekoracja medalami i wstęgami na podium, na którym jest miejsce dla wszystkich startujących w 8 osobowych zespołach. Zasada, że wszyscy biorący udział w rywalizacji

⁶ T. Maszczak (2019), *Rozwój ruchu Special Olympics w Polsce*. W: J. Lipiec (red.), *Olimpizm Polski*, Kraków-Warszawa: 165-177.

sportowej są nagradzani dostarcza wzmocnień pozytywnych i sprawia, że nawet osoby z głębokim stopniem niepełnosprawności mają stworzone warunki do startu i udziału w zawodach wysokiej rangi. Celem tych zawodów jest przede wszystkim zapewnienie osobom z niepełnosprawnością intelektualną możliwości uczestnictwa we współzawodnictwie sportowym, budowania prestiżu społecznego, zapewnienie rodzinom osób z niepełnosprawnością intelektualną przeżycia radości i satysfakcji z uczestnictwa ich bliskich w zawodach sportowych.

Prawo udziału w programie Special Olympics mają wszyscy niepełnosprawni intelektualnie, którzy ukończyli ósmy rok życia i zostali poddani diagnozie dotyczącej stopnia ich niepełnosprawności, opartej na standardowych testach określających poziom intelektualnego funkcjonowania oraz adaptacyjnego zachowania badanej osoby. Ta zasada kwalifikacji pozwala na przypisanie zawodników do grup uczestników o zbliżonej sprawności fizycznej (różnica możliwych do osiągnięcia wyników w obrębie ośmioosobowej grupy nie może przekraczać 15%). Podział zawodników na grupy odbywa się według poziomu umysłowego, płci, kategorii wiekowej oraz aktualnych osiągnięć w danej dyscyplinie. Wszystkie zawody organizowane w ramach Olimpiad Specjalnych na poziomie lokalnym, regionalnym, krajowym i międzynarodowym rozgrywane są zgodnie z oficjalnym regulaminem Olimpiad Specjalnych, uwzględniającym wymagany podział na grupy⁷.

Światowe Igrzyska Olimpiad Specjalnych są wydarzeniem o niekwestionowanej randze, popularności i zainteresowaniu. Jednak najistotniejszym wyznacznikiem siły ruchu Olimpiad Specjalnych są zawody, które odbywają się na szczeblu lokalnym, gdzie duża rzesza zawodników systematycznie bierze udział w imprezach sportowych. Ten lokalny poziom uczestnictwa daje możliwość awansu na kolejny poziom zawodów. W każdym roku odbywa się około 30 tysięcy imprez sportowych, liczących się dla osób z niepełnosprawnością intelektualną, które poprzez udział w programach treningów i zawodach sportowych mobilizują się do pełnego wykorzystania swojego potencjału fizycznego i intelektualnego.

Ruch Special Olympics jako zorganizowana struktura społeczna o zasięgu globalnym sprawdza się w codziennej praktyce na boisku sportowym, które jest rodzajem szkoły, a stadion – galerią twórczości duchowej, w której wychowanie powinno odbywać się przez rozwój, a rozwój powinien odbywać się przez radość. Sport jest praktyczną antropologią potwierdzającą się w działaniu. Wyraża naturalne piękno ruchu i moralną siłę. Jest też miejscem samowiedzy społecznej zdobywanej w zabawach i grach, innej od tej, zdobywanej

w działaniach na rzecz powiązań między jednostkowym światem człowieka a rzeczywistością podporządkowaną ludzkim wspólnotom. Każdy człowiek wyposażony jest w niepowtarzalną osobowość, która na boisku sportowym związana jest z wysiłkiem samopoznania i samorealizacji⁸.

Program Olimpiad Specjalnych obejmuje różne konkurencje sportów letnich i zimowych. Lokalne, okręgowe, wojewódzkie i narodowe zawody Special Olympics proponują całoroczny trening, którego celem jest poprawienie sprawności fizycznej i umożliwienie udziału w różnego typu zawodach sportowych. Ci, którzy dopiero rozpoczynają przygotowania do udziału w tym programie, przystępują do realizacji specjalnego planu treningu przygotowawczego. Zawiera on przykładowe ćwiczenia fizyczne przygotowujące organizm do wysiłku, jak również kalendarz roczny umożliwiający odnotowywanie przeprowadzonych treningów. Efektem systematycznej pracy jest udział w igrzyskach specjalnych jako ukoronowanie regularnego treningu i całorocznej pracy, celowo i planowo podejmowanej aktywności ruchowej w wymiarze zintegrowanych oddziaływań korekcyjno-wychowawczych. W zależności od stopnia niepełnosprawności, do najczęściej oczekiwanych efektów prowadzenia zajęć ruchowych można zaliczyć: poprawę sprawności psychomotorycznej, rozwój funkcji poznawczych, wzmocnienie nawyków higieniczno-zdrowotnych, uodpornienie organizmu na zmieniające się warunki środowiskowe i poprawę funkcjonowania społecznego⁹.

Wypełnianie misji olimpiad specjalnych nie byłoby możliwe bez udziału wolontariuszy. Ruch Special Olympics opiera się w dużej mierze na wsparciu i pomocy wolontariuszy. Instytucjonalnie w działalność organizacji Special Olympics na świecie zaangażowanych jest ponad 700 tysięcy osób. Praca wolontariuszy zwykle jest najbardziej zauważalna, gdy bezpośrednio wspierają oni organizację wielkich imprez sportowych. Jednak zdecydowana większość ich działalności odbywa się w systematycznej, całorocznej aktywności skupionej wokół programów realizowanych przez krajowe organizacje, w Polsce przez Stowarzyszenie Olimpiady Specjalne – Polska. Udział wolontariuszy jest kluczowy. W ich gronie znajdują się lekarze, fizjoterapeuci, sędziowie, trenerzy, znani sportowcy, rodziny zawodników z niepełnosprawnością intelektualną, również uczniowie i studenci oraz wiele innych osób. Dzięki wolontariuszom zawodnicy z niepełnosprawności rozwijają swoje umiejętności ruchowe, poczucie własnej wartości, odgrywają różne role społeczne i organizacyjne w sporcie. Na szczególne podkreślenie zasługuje udział w roli wolontariuszy osób z niepełnosprawnością intelektualną. Są to byli zawodnicy

* K. Zuchora (2016), *Dialogi olimpijskie*, Warszawa: 270-279.

⁹ J. Nowocien (2019), *Pedagogika sportu*, Warszawa: 277-290.

olimpiad specjalnych, którzy angażują się w pomoc swoim kolegom. Również osoby z niepełnosprawnością intelektualną, po uzyskaniu odpowiednich kompetencji, pełnią rolę sędziów. Otwieranie nowych możliwości osobom z niepełnosprawnością intelektualną jest zgodne z trendami rozwoju ruchu Special Olympics, w kontekście jego wielostronnego rozwoju, kształtowania postaw prospołecznych oraz przygotowania do czynnego uczestnictwa w środowisku społecznym.

Uczestnictwo w sporcie symbolizuje obecność na stadionie, który jest właśnie takim miejscem, gdzie nawet w sytuacji wysokiego napięcia emocjonalnego sam udział jest ważniejszy niż zwycięstwo. Olimpiady specjalne mają swoisty urok i wdzięk okazywany przez zgromadzoną na stadionie publiczność. Tutaj, jak nigdzie indziej, liczy się człowiek i jego rozwój osobowy. Wpływając pozytywnie na rozwój psychiczny i intelektualny można się przyczynić do podniesienia jakości życia, wzmocnienia więzi rodzinnych i społecznych.

Spośród wielu korzyści płynących z ruchu Special Olympics szczególnie mocno podkreśla się funkcję integracyjną sportu osób niepełnosprawnych. Na tle dokonujących się przemian społecznych na świecie i w Polsce rośnie zainteresowanie ideą integracji osób niepełnosprawnych z pełnosprawnymi. Nowe podejście zakłada nie tylko eliminowanie izolacji i segregacji, ale też adaptację najbliższego środowiska do potrzeb osób niepełnosprawnych w taki sposób, by mogły one swobodnie się rozwijać, uczyć, pracować i uprawiać różne formy działalności wspólnie z osobami pełnosprawnymi. Strategia i filozofia ruchu olimpiad specjalnych w wielu aspektach jest zbieżna z postulatami idei integracji społecznej. Podczas wspólnych zajęć sportowych zarówno osoby z niepełnosprawnością, jak i pełnosprawni uczą się dostrzegania i poznawania potrzeb innego człowieka, umiejętności powiązania odmienności innych z własnym światem i wspólnego działania¹⁰. W ten sposób ruch Special Olympics otwiera szansę na doświadczanie prestiżu społecznego przez osoby niepełnosprawne, zwiększenie autonomii osób niepełnosprawnych i budowanie postaw akceptacji i tolerancji u osób pełnosprawnych.

Nauczyciele, trenerzy i opiekunowie zatrudnieni w szkołach specjalnych, mówiąc o znaczeniu olimpiad w ich pracy zawodowej, na pierwszych miejscach wymieniają mobilizację do bardziej wydajnej pracy oraz satysfakcję płynącą z możliwości zaprezentowania własnych osiągnięć w pracy ze swoimi podopiecznymi, podkreślając, że start w zawodach jest pewnym podsumowaniem ich dotychczasowych osiągnięć. Aktywność sportowa podniesiona

¹⁰ T. Maszczak (2018), *Wychowanie przez rozwój: edukacja, olimpizm, edukacja inkluzyjna, zdrowie*, Warszawa: 135-153.

do rangi wydarzenia olimpijskiego zyskuje na znaczeniu i nabiera powagi. Wychowanie sportowe ukierunkowane jest na innego człowieka, a także jako samowychowanie – na samego siebie. Człowiek staje się człowiekiem wśród innych ludzi¹¹.

Ruch Special Olympics i towarzyszące mu programy z pewnością otwierają drogę osobom z niepełnosprawnością intelektualną na pomnażanie szans życiowych, a zwłaszcza ich uczestnictwo w środowisku społecznym. Z perspektywy codziennych praktycznych doświadczeń są to działania niewystarczające. Do uzyskania trwałych zmian w postrzeganiu osób niepełnosprawnych w społeczeństwie potrzebne są nowe strategie otwierające możliwości stałego integrowania osób niepełnosprawnych z pełnosprawnymi. W obszarze kultury fizycznej może to odbywać się poprzez powoływanie klubów sportowych skupiających sportowców pełnosprawnych i niepełnosprawnych oraz nadawanie wysokiej rangi społecznej tym działaniom. Droga do urzeczywistnienia tych postulatów związana jest między innymi z badaniami niektórych socjologów polskich, skupionych w akademiach wychowania fizycznego¹², z których wynika, iż na tle przeobrażeń społeczno-kulturowych zachodzą pozytywne zmiany integracyjne w sporcie powszechnym.

¹¹ K. Zuchora (2009), *Nauczyciel i wartości*, Warszawa: 344-345.

¹² M. Lenartowicz, Z. Dziubiński (2019), *Socjologia kultury fizycznej i sportu w Polsce*. W: J. Lipiec (red.), *Olimpizm Polski*, Kraków-Warszawa: 285-286.